

8. BABICZKY Béla: Az ETO korszerűsítésének problémája néhány referátum tükrében. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 18. 1971. 884-892.p.
9. SZILÁGYI Tibor: A tárgyszó és problémái. = Könyvtáros. 20. 1971. 400-403.p.
10. CSAPODI Csaba: Szorosan vett sorrend, vagy csoportképzés legyen-e a szakkatalógusban. = Magyar Könyvszemle. 76. 1960. 47-50.p.

A könyv-, irat- és grafikai restaurátorképzés problémái

CZETTLERNÉ KOZOCSA Ildikó

A közgyűjtemények kincseinek megmentésére és megőrzésére hivatott szakemberek az utóbbi években örvendetes jelenségnek lehetnek tanui: világszerte nő az érdeklődés szakmájuk iránt. Ugy is mondhatnánk, divatossá vált a régiségek védelmével, restaurálásával való foglalkozás.

Mi restaurátorok, akik tudjuk, hogy volt idős szak - igen hosszú idős szak - amikor éppen az ellenkező jelenség volt általános, örtülünk ennek a fordulatnak. Érdekes volna elemezni e fordulat okait - bizonyára elsődleges szerepe volt az érdeklődés feléledésében néhány olyan, a kulturkincseket érzékenyen érintő, szomorú katasztrófának, mint pl. az 1966-os firenzei árvíz - de most nem ez a célunk.

Fel kell használnunk, nem a "divatos szakma" iránti érdeklődést, hanem a szakemberek komoly segítségre is kész érdeklődését, hogy megoldjunk sok olyan fontos problémát, amely munkánkat akadályozza vagy megnehezíti.

E problémák sürítve jelentkeztek az 1971. június 2-án a Közal-kalmazottak Szakszervezetének székházában megtartott szakmai találkozón. Az ott elhangzottakról már beszámoltunk (1).

Most az akkori megbeszélés egyik fontos témakörével, a restaurátorképzéssel és az ezzel összefüggő problémákkal szeretnék részletesebben foglalkozni.

Ismeretes, hogy bár az állományvédelem ügye az utóbbi években erőteljes fejlődésnek indult, hazánkban ez a fejlődés kizárólag néhány fővárosi intézményre jellemző. A vidéki gyűjtemények, elsősorban a könyvtárak és muzeumok értékes anyagának restaurálása megoldatlan.

Bár örvendetes előrelépést jelent, hogy 1972-től a Művelődésügyi Minisztérium az egyházi gyűjtemények rendkívüli értékű muzeális anyagának restaurálása céljára rendszeresen folyósított összegeket biztosít, de a restaurálás gyakorlati megvalósítása komoly nehézségekbe ütközik. Három intézmény, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum restauráló műhelye szerződéses munkavállalás keretében igyekszik végezni a jövőben ezt a munkát. Kevés azonban azoknak a gyakorlott restaurátoroknak a száma - a három intézetnél összesen mintegy 8-10 fő - akik a rendkívüli nemzeti kincseket jelentő kódexek, ősnymtatványok és egyéb ritkaságok restaurálására vállalkozhatnak. Az igényekhez, szükségletekhez képest rendkívül csekély az a mennyiség is, amelyet ily módon - tehát munkaidőn túl - ez a néhány szakember produkálni képes.

Az egyházi gyűjteményeken kívül számos más intézmény, könyvtár, levéltár fordul a restauráló műhelyekhez segítségért. A kért segítséget - legnagyobb sajnálatunkra - gyakran kell elutasítanunk vagy elodáznunk, éppen a szakemberek létszámának csekély volta miatt. (Pl. az Országos Széchényi Könyvtár 4 fővel dolgozó kis műhelye a jelentkező igények töredékét sem képes kielégíteni.)

Sok alkalommal, sok fórumon elhangzott e problémák megoldására a javaslat: szükség van egy országos könyvkonzerváló és restauráló műhely létrehozására. Számos tervzet is született e tárgyban, de a megvalósítás késik. Az igény azonban oly sürgető módon jelentkezik, hogy a megvalósítás nem várthat sokáig magára.

Már most gondolnunk kell arra, hogy az új központi műhelynek megfelelően képzett szakemberekre lesz szüksége. Érdeklődésben nincs hiány, annál nagyobb nehézségek mutatkoznak azonban a kiképzés terén.

Megfelelő szervezett szakmai képzés hazánkban nincs. A jelenleg gyakorló restaurátoroknak sincs tehát szakképzettségüket igazoló oklevelük. A restauráló műhelyek saját erejükből kénytelenek gondoskodni szakember-utánpótlásról. Ez a megoldás - az eredmények bizonyítják - egyáltalán nem rossz, de hiányossága, hogy csak gyakorlati képzést nyújthat. Holott a gyakorlat - bár elsőrendűen fontos és alapvető - a restaurálás magasabb színvonalán ma már nem elegendő. Egységes, színvonalas, korszerű elméleti oktatásra is szükség volna. A jelenlegi forma hasonló az egykori céhrendszerbeli iparos-kézműves képzéshez, azzal a nyilvánvaló hiányossággal, hogy míg akkor a céh szabályai szerint kötelező volt a segédek részére a hosszú (5-10 éves) külföldi vándorut, amelynek célja tulajdonképpen a tapasztalatszerzés, továbbképzés, ma erre ilyen formában nincs mód. A restaurátorok jelenleg általában (de 10-15 évvel ezelőtt még inkább) magukra vannak utalva: önképzés útján kell megszerezniük elméleti ismereteiket. Saját kárukon kell minden esetben tanulniuk, holott ezt megtakaríthatnák - s ez elsősorban a kezeikre bízott értékek védelme szempontjából lenne fontos és hasznos - ha a jó hírű, sok tapasztalaton okult külföldi főiskolákon és műhelyekben bővíthetnék tudásukat. Néhány külföldi műhelyben tett rövid látogatás meggyőzött arról, hogy ez mennyire szükséges volna. - Vitatkozhatunk azon, hol képezzük tovább restaurátorainkat, itthon vagy külföldön, s hogy melyik mód gazdaságosabb, egy azonban bizonyos: a képzés elengedhetetlenül fontos, közép- és felsőszinten egyaránt.

A RESTAURÁTORKÉPZÉS KÜLFÖLDÖN

Talán nem érdektelen, ha tapasztalatszerzés céljából kissé körülnézünk, elsősorban a szomszédos baráti országokban, majd távolabb, hogyan is áll a restaurátorképzés ügye. A kép eléggé változatos.

A SZOVJETUNIÓBAN a moszkvai Állami Lenin Könyvtár és a leningrádi Tudományos Akadémia Könyvtára már az 1940-es évek elején könyvegészségügyi kutató laboratóriumot és műhelyt létesített. A munka két szinten folyik. Alaputatásokat végeznek; a kutatók természetesen felsőfoku végzettséggel rendelkező vegyészek, fizikusok, biológusok. A restaurátorok képzettségüket, gyakorlatukat a műhelyekben és szaktanfolyamokon nyerték, előképzettségük általában érettségi és könyvkötő szakmunkás vizsga.

CSEHSZLOVÁKIÁBAN - a prágai Állami Könyvtár restauráló műhelye vezetőjének, Irina Hanzlovának véleménye szerint - ugyanazon képzési problémákkal küzdenek mint mi. Kétféle képzési lehetőségről számol be. Az alapképzés a könyvkötőműhelyekben folyik. 1958-ig működött egy Grafikai Ipariskola is, ahol az első két évben a könyvkötő szakmát tanulták meg a hallgatók, az utolsó két évben foglalkoztak a konzerválás és restaurálás elméleti és gyakorlati problémáival. A négyéves studium érettségi vizsgával és a diplomamunka elkészítésével zárult. A prágai Állami Könyvtár restauráló műhelyében dolgozó restaurátorok ezzel a képesítéssel rendelkeznek. 1958-ban ez a képzési mód megszűnt, helyette a nagyobb intézményeknél ún. tanulóközpontok létesültek, ahol kétéves tanfolyamon csak a legszükségesebb, alapvető könyvkötészeti ismereteket sajátítják el a hallgatók. Később a Muzeumi Igazgatóság egyéves továbbképző levelező tanfolyamot indított.

A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN, Lipcsében a Grafikai és Könyvművészeti Főiskola (Hochschule für Graphik und Buchkunst) és a Poligráfiai Főiskola (Polygraphische Hochschule) nyújt felsőfoku képzési lehetőséget. A gyakorlati ismereteket a főiskolai képzéssel párhuzamosan, a Deutsche Bücherei könyvkötő, illetve restauráló műhelyeiben szerzik meg a hallgatók. Lehetőség van arra is, hogy a Deutsche Bücherei által adományozott ösztöndíjjal külföldi restaurátorok is felsőfoku képesítést szerezzenek itt. Sajnálatos, hogy ezt a kitűnő lehetőséget a magyar restaurátoroknak eddig nem állt módjukban felhasználni.

A középfoku képzés az NDK-ban is kísérleti fokon áll; még nem centralizált és nem egységes, hanem a jelentősebb intézmények restauráló műhelyeiben, a különféle, adott lehetőségek keretei között megy végbe.

LENGYELORSZÁGBAN ÉS ROMÁNIÁBAN a könyvrestaurátorok képzése szervezett formában még ma is megoldatlan.

AUSZTRIÁBAN vannak a restaurátorképzésnek a legrégebb hagyományai, a már említett lipcsei főiskolákon kívül. Ezért részletesebben ismertetem a képzési módokat. A bécsi Képzőművészeti Akadémián működő "mesteriskolán" a "papir- és grafikai restaurátor" szakon lehet felsőfoku képesítést nyerni. Ausztriában háromféle alkalmazott kategóriát különböztetnek meg:

- a) Képzőművészeti Akadémiát végzett restaurátorok,
- b) technikusok (érettségizettek) és
- c) szakmunkások.

Az a) kategóriába tartozó restaurátorok a Képzőművészeti Akadémián működő "Meisterschule für Konservierung und Technologie" szakon 5 éven át folytatnak tanulmányokat. A képzés kiterjed a festő-, szobrász- és grafikai restaurátor, valamint a régészet területére egyaránt. A második év után lehet speciális szakot választani. A hallgatók - a gyakorlati munka mellett - kémiai, művészettörténeti, írástörténeti és egyéb előadásokon vesznek részt, végül a választott szakból kapnak diplomát. Az így képzett szakemberekből lesznek a műhelyvezetők.

A b) kategóriájú restaurátorok többnyire a bécsi Iparművészeti Főiskolán működő mesteriskoláról vagy más, hasonló jellegű képzést nyújtó középfokú grafikai iskoláról kerülnek ki.

A c) csoportba sorolt restaurátorok a kézműves műhelyekben tanulták meg a könyvkötő mesterséget. A b) és c) csoportba sorolt alkalmazottak továbbképzése a bécsi Nemzeti Könyvtár Restauráló Intézetében történik. Ez az Intézet valamennyi osztrák könyvtári és levéltári restauráló műhely képzési központja. A képzési idő - az előképzettségtől függően - egy-két év. Az elméleti tantárgyak: könyvkötéstörténet, a könyvnyomtatás története és technológiája, könyvtártörténet, heraldika, ügykezelés. A hallgatók végül írásbeli és szóbeli vizsgát tesznek. A tanulmányi idő alatt a bécsi gyűjtemények alkalmazottai hetenként két-három napot töltenek az Intézetben. A c) csoportba tartozó restaurátorok ugyanazokat a szakmai elméleti tantárgyakat tanulják, mint a b) kategóriába soroltak, de a tananyag rövidített. Az ún. "tisztviselő érettségi" (Beamter-Matura - három tantárgyból álló érettségi vizsga, amely csak az állami alkalmazottak részére engedélyezett) sikeres letétele után átkerülhetnek a b) csoportba.

A Restauráló Intézet továbbképző tanfolyamain az oktatáshoz néhány - a szakemberek által jól ismert - kézikönyvet használnak fel. Ezenkívül vannak jegyzeteik, de tankönyveik nincsenek (2).

A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN restaurátorképző intézet vagy valamilyen egységes képzési rendszer nincs. A Freiburg in Breisgau-i Városi Levéltár főrestaurátora, Klaus Desbarats véleménye szerint oly csekély a restaurátorok iránti

igény, hogy egy speciális tanintézet létrehozása nem lenne kifizetődő. Az állandóan növekvő, szaporodó egyetemek fenntartása is finánciális gondot okoz, ezért keresnek ott is - mint több más országban - középutas megoldást a restaurátorképzésben. Általános az a gyakorlat, hogy a tehetséges, általános iskolai végzettséggel vagy érettségivel rendelkező könyvkötőket elhelyezik egy-egy műhelyben. A továbbképzés tanfolyamokon történik. Mind ez azonban kevésnek bizonyult, ezért a levéltári restaurátorok részére Münchenben 1969-ben új képzési formát teremtettek: a Bajor Állami Levéltár az érdeklődők részére hároméves tanfolyamot indit. A résztvevők minden évben négy hetet töltenek a levéltár műhelyében, ahol a szakma legkiválóbbjai elméleti és gyakorlati oktatásban részesítik őket. A harmadik kurzus befejezése után vizsgáznak és állami bizonyítványt szereznek. Az 1971-ben végetért első - még kísérletinek nevezhető - hároméves tanfolyam érdekes tapasztalatairól, eredményeiről és hiányosságairól Hermann-Joseph Busley számol be (3). Az első négyhetes tanfolyam témája a papir- és pergamenlapok konzerválása volt, a másodiké a kötés-technika. Az utóbbi kurzuson a következő előadások hangzottak el: "A könyvkötések stílusművészete", "Bekötésre felhasznált írott pergamenlapok", "Régi kötéstechnológiák", "Középkori és ujkori papir előállítás", "Vízjelek", "Tinták és festékek előállítás". A harmadik négyhetes tanfolyam témája a pecsétrestaurálás és kiállításrendezés volt.

SVÁJC talán a legjobb példa arra, hogy a restaurátorképzés szintje, szervezettségének foka - amint az eddig idézett példák némelyikéből is látható - nem feltétlenül a szóbanforgó ország gazdasági fejlettségének függvénye. Svájc gazdag ország ugyan, mégis a közgyűjtemények állományának védelme mostohán kezelt ügy. A könyvtárakban és levéltárakban csak könyvkötőműhelyek vannak. A zürichi Zentralbibliothekben 1973-ra tervezik egy restauráló műhely létrehozását. Felvetődött a javaslat; a restaurátorok képzését - különböző szinten - Svájcban meg kell oldani, majd az állam által támogatott restauráló központot kell létesíteni.

OLASZORSZÁGBAN régi hagyományai vannak az állományvédelemnek. A Gallo-Intézet több mint három évtizedes működése során világhírnévre tett szert, s egyik központjává vált a nemzetközi állományvédelmi hálózatnak. Az Intézet fő feladata a kutatás, de restauráló laboratóriumában gyakorlati munka is folyik (4). Az állásokat pályázatok alapján töltik be. A restaurátorok esetében alapfeltétel az érettségi és a könyvkötő szakmunkás képesítés.

A restaurátori állás betöltéséhez való alkalmasság megállapítása után egyéves próbaidő alatt sajátítják el a szükséges intézeti alapismereteket. A személyzet minden tagja munkájának megkezdése előtt különleges szakoktatásban részesül, később részt vesz a továbbképző szakmai tanfolyamokon és előadásokon. Az alkalmazásnak és a képzésnek ez a módja bizonyult a legmegfelelőbbnek különleges szaktudást igénylő munkakörök betöltésénél. Az Intézetben állandóan több külföldi gyakornok működik. Október 1-től június 30-ig minden évben ingyenes gyakorlati tanfolyamokat szerveznek, amelyekre a világ minden részéből jelentkeznek restaurátorok. Az Intézet gyakornokai részére rendelkezésre bocsátja szakértőit és laboratóriumait (5).

Firenzében az 1966-os árvíz után nemzetközi összefogással közel 100 fővel rendelkező modern restauráló műhely létesült. Az UNESCO legfőbb védnökségével a jövőben nemzetközi restauráló központ és oktatási intézet megszervezését tervezik (6). Az intézet szervezetenként független lesz a firenzei Nemzeti Könyvtárban működő restauráló műhelytől, mégis szoros kapcsolatot tart majd e műhellyel, hogy felhasználja a gyakorlati tapasztalatokat a legmagasabb tudományos, kulturális és technológiai színvonal elérése érdekében. Az intézet tanfolyamain képeznek majd a konzerválás technológiájával foglalkozó szakembereket, a felsőbb tagozaton tanárokat is. Három héttől három évig terjedő különböző szintű tagozatokon nemzetközi bizonyítványt, diplomát lehet szerezni. A tanfolyamokon művészettörténetet, kémiát, a művészi konzerválás elméletét, a nem roncsoló vizsgálati módszereket, a helyes raktározás módszereit, gyakorlati restaurálást és művészi könyvkötést, dokumentációt, bibliográfiát és paleográfiát oktatnak. A könyvtárosokat és levéltárosokat három hónaptól egy évig terjedő könyvhigiéniai tanfolyamokon képezik oly módon, hogy saját intézményükbe visszatérve össze tudják majd állítani az állományvédelem, a restaurálás-konzerválás szabályzatát, biztosítani tudják az anyag megfelelő raktározását, képesek legyenek a restaurátorral való szoros együttműködésre. Az oktatást időről-időre meghívott tanárok, szakemberek látják el, így nem szükséges tulságosan hosszú ideig távol lenniük saját munkájuktól, intézetüktől vagy műhelyüktől.

A firenzei intézet tervezői 210-nél több intézményt és magán-személyt kérdeztek meg, hogyan vélekednek a nemzetközi központ tervéről. A megkérdezettek 90%-a örömmel fogadta a gondolatot. Arra a kérdésre, kiket küldenének a létesítendő iskolába, általá-

ban olyanokat jelöltek meg, akik már hosszabb gyakorlattal rendelkező könyvtárosok, levéltárosok, könyvkötők, restaurátorok. Mivel a restauráló központ nemzetközi lesz, számolni kell természetesen azzal, hogy a hallgatók előképzettsége igen különböző.

A magyarországi restaurátorok bizonyára örömmel fogadják a hírt, ha a firenzei nemzetközi oktatási központ nagyvonalu terve megvalósul. Számolnunk kell azonban azzal, hogy igen kevesen juthatnak majd hozzá, hogy ott nyerjenek kiképzést. Tehát, ha meg is valósul a firenzei oktatási központ terve, ezzel távolról sem oldódnak meg a hazai restaurátorképzés problémái. A külföldi példák is azt bizonyítják, hogy a rájuk bízott nemzeti értekekért felelős intézmények vezetői egyre világosabban látják: a restaurátorképzés korszerű megszervezésére fordított anyagi befektetés és energia szinte fel sem mérhető méretekben megtérül.

A RESTAURÁTORKÉPZÉS HAZAI LEHETŐSÉGEI

Ha megoldást keresünk, meglévő adottságainkból kell kiindulnunk, gazdasági lehetőségeinkhez kell igazodnunk. A szervezett középfokú képzés terén nálunk egyetlen kezdeményező kísérlet volt eddig: a Magyar Országos Levéltárban 1960-ban megszervezett két és féléves irat- és könyvkonzerváló szaktanfolyam, amelyen a mintegy 15 résztvevő - többségükben gyakorló restaurátorok - főként elméleti oktatásban részesült. A tanfolyam vizsgával zárult, de a hallgatók nem kaptak állami bizonyítványt. Hasonló tanfolyamot azóta nem indítottak.

A restauráló műhelyek - az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Országos Levéltár műhelye - csaknem kizárólag gyakorlati képzést nyújthat, mivel a vezetőknek sem lehetőségük, sem idejük nincs arra, hogy gyakornokaikat elméleti képzésben részesítsék. Jelenleg a könyvrestaurátor szakmában a restaurátorrá válás előfeltétele - a rátermettségen kívül - az érettségi és a könyvkötő szakmunkás bizonyítvány. Az OSZK műhelyében a könyvkötő szakmán kívül másféléves tanulmányi idő alatt a tanulók a restaurálás alapelemeivel is megismerkednek. Közülük a legalkalmasabbak a könyvkötő szakmunkásvizsga letétele után hároméves gyakorlati idő alatt sajátítják el a restaurálás, konzerválás módszereit. A levéltári és grafikai restaurátoroknál nem alapvető követelmény a könyvkötő szakmunkás vizsga. Képzésük szintén a

műhelyekben történik. A restauráló műhelyek szívesen vesznek fel olyan gyakornokokat is, akik a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola bórdiszmu és könyvkötő szakosztályán végezték tanulmányaikat, mert tanulmányi idejük egy részében a régi könyvek kötésével is foglalkoztak.

A középfoku elméleti oktatás és gyakorlati továbbképzés megszervezése még fontosabb mint a felsőfoku képzés, hiszen az utóbbira inkább csak a vezető restaurátoroknak, a középfoku oktatásra azonban a már gyakorló, mintegy 30-40 fiatal restaurátornak lenne okvetlenül szüksége. Az oktatást a szükségletekhez mérten néhány évenként megismételt szaktanfolyamok szervezésével lehetne megoldani, amint erre több külföldi példa van. Itthon hasonló megoldást látunk az Iparművészeti Múzeum Technológiai Csoportjának a muzeumi restaurátorok részére rendezett négyhetes tanfolyamain.

Legelső feladatként talán célravezető lenne egy tapasztalt szakemberekből álló bizottságot létrehozni, amely összeállítaná a tanfolyam tananyagát. Ez nem könnyű feladat, hiszen magyar nyelvű szakirodalom szinte egyáltalán nem található a papirrestaurátor szakmában. Ezután olyan szervezeti formát kell találni, amelyen belül a tanfolyamot el lehet indítani. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ talán nem zárkózna el attól a gondolattól, hogy segítséget nyújtson a szervezésben, vagy azt részben magára is vállalja, hiszen kellő tapasztalattal rendelkezik a középfoku könyvtárosképzés terén. (Az egyik legnagyobb problémát bizonyára a helyhiány okozza majd, ugyanis közismert, hogy a KMK tanfolyamainak sincs állandó és megfelelő otthona.)

A tanfolyam időtartama a tananyag milyenségétől és mennyiségétől függ, de sok külföldi példa mutatja, hogy két-három hetes tanfolyamokon jelentős eredményt elérni nem lehet, különösen akkor, ha az elméleti előadások mellett gyakorlati bemutatókra is sor kerül.

A tanfolyam elsődleges célja, hogy a restauráló munkát a hagyományos empirikus szintről közelebb emelje a tudományos szinthez, lehetővé tegye, hogy a restaurátorok tudatosan felhasználhassák munkájukban a természettudományok eredményeit, el tudják végezni a legalapvetőbb, legfontosabb ellenőrző vizsgálatokat, felismerhessék a munkájuk során adódó problémákat, helyesen tegyék fel a kérdéseket a kémikusoknak, biológusoknak. Mind-

ehhez arra van szükség, hogy látókörüket kiszélesítsük. Művelődéstörténeti, művészettörténeti, technikatörténeti általános tájékozódásra van szükségük. Meg kell ismerniük a munkájuk tárgyát képező anyagok fizikai-kémiai összetételét és tulajdonságait, a felhasznált segédanyagok és konzerváló anyagok mibenlétét. Meg kell ismerniük a levéltári és könyvtári anyag fizikai, kémiai, biológiai kártevőit, a károsodások fajtáit, a védekezés helyes módszereit. Oktatni kell továbbá a hallgatókat a gyűjteményi anyag helyes karbantartására, preventív védelmére, az egészséges raktározás módjaira. Végül meg kell ismerniük a már károsodást szenvedett anyag restaurálásának külföldön és itthon alkalmazott módszereit, eljárásait. Tudniuk kell adott esetben választani a többféle eljárás közül. Igen fontos, hogy a hallgatók megfelelő jártasságra tegyenek szert a szakirodalmi dokumentáció területén. Ahhoz, hogy a külföldi szakirodalmat követhessék, egy-két idegen nyelv ismeretére is szükségük van, olvasási-forditási szinten.

A vezető restaurátoroknak feltétlenül módot kell nyújtani arra, hogy szakmájukban felsőfoku képezést szerezhessenek. Ez a probléma remélhetőleg hamarosan és megnyugtató módon megoldódik.

Egységes elveken alapuló, korszerű, színvonalas közép- és felsőfoku képzéssel olyan restaurátorgenerációt nevelhetünk, amely képes lesz a védelemre, restaurálásra egyre inkább és egyre növekvő mennyiségben rászoruló kulturális kincseink megmentésére.

J E G Y Z E T E K

1. CZETTLERNÉ KOZOCSA Ildikó: A könyv-, irat- és grafikai restaurátorok első országos szakmai találkozója. = Könyvtári Figyelő. 18. 1972. 1. sz. 52-58.1.
2. WÄCHTER, Otto professzornak, a bécsi Nemzeti Könyvtár Restauráló Intézete vezetőjének szives tájékoztatása szerint.
3. BUSLEY, Hermann-Joseph: Archivtechnische Lehrgänge, München 1969-1971. = Der Archivar. 25 Jg. 1972. Heft 1.

4. Ld. még: CZETTLERNÉ KOZOCSA Ildikó: Könyvhigiéne Olaszországban. = OSZK Évkönyve. 1965-66. 330-335.p.
5. VACCARO, Emerenziana: Le laboratoire de restauration de l'Institut de pathologie du livre Alfonso Gallo à Rome. = Bull. Unesco Bibl. 20.k. 1966. 2.sz. pp.86-90.
6. WATERS, Peter - LEWIS, James: Requirements for an International Center for Preservation of Books and Manuscripts. = Bolletino dell'Istituto di Patologia del Libro „Alfonso Gallo." 1970. I-IV. 60-98.p.